

A SZOMSZÉDOK FÉLELME

ANTISZEMITIZMUS LENGYELORSZÁGBAN
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ALATT ÉS UTÁN*

Augusztus közepén levelet hozott az internet: az Európai Unió Alapjogi Ügynöksége igazgatótanácsának lengyel tagja szólította meg a testület többi nemzeti delegáltját, köztük e sorok íróját is. A levél szerzője tehát nem magánszemély minőségében írt, hiszen az ügynökség nemzetközi közjogi szervezet, a tanács tagjait a kormányok delegálják, a tartalom pedig közügyeket érintett, így azt a levéltitok megsértése nélkül oszthatom meg az olvasóval. A lengyel kolléga a londoni *The Times* július 26-i számának egyik publicisztikájára hívta fel a figyelmet és kért véleményt az ügynökség lehetséges válaszlépéseit illetően. A nagy múltú napilap évtizedes kolumnistája, Giles Coren által jegyzett írás arról szól, hogy az ő lengyelországi emigráns zsidó családjának tagjai – akik életüket mentve hagyták el eredeti hazájukat – a még mindig élő antiszemitizmus miatt nem térnek oda vissza, még látogatóba se.¹ Ezt az aligha elvitatható érzését Coren megengedhetlenül általánosító szavakkal írja le: „Mi, Corenek azért vagyunk még mindig itt [emigrációban–], mert azoknak a lengyeleknek az elődei, akik most hazatérnek, egykor húsvétkor azzal szórakoztatták magukat, hogy zsidó honfitársaikat bezárták a zsinagógába és rájuk gyújtották.”

Több ország tanácsbeli képviselője értett egyet a lengyel kollégával abban, hogy a „szóbeli agresszióknak” ez a megnyilvánulása az ügynökség intézkedése után kiált. A ciprusi képviselő egyenesen odáig ment a kollektív fellépés indoklásában, hogy nem is bizonyos, hogy amit Coren állít a múlttal kapcsolatban, egyáltalán megtörtént. A kibontakozó vitában magam, miközben hangsúlyoztam az újságíró általánosításának elfogadhatatlanságát,² ugyanakkor annak a kifejezés szabadsága által védett vélemény voltát, elsősorban Jan T. Gross két nagy hatású könyvére hivatkozva igyekeztem meggyőzni a relativizáló hajlamú ciprusi kollégát mind a háború alatti, mind az azt követő lengyelországi antiszemitizmus ténye-

iről, és azoknak, ha az előítéletet nem is, de a kiábrándultságot magyarázó voltáról.

Jan T. Gross, a Princeton Egyetem történész-professzora maga is zsidó származású emigráns. Az 1960-as években a lengyelországi demokratikus diákmozgalom aktivistája volt, amiért fél évre be is börtönözték. 1968-ban hagyta el hazáját, amikor a Lengyel Egyesült Munkáspárt utolsó nagy antiszemita kampányának hatására a háború előtt ott élt három és fél millió közül életben maradt szinte mind a negyedmillió zsidó emigrált, beteljesítve ezzel Hitler ördögi tervét, a tökéletesen zsidótlan (*Judenrein*) Lengyelországot. Ami ezután következett, arra a magyar származású publicista, Paul Lendvai kifejezése a legtalálóbb: „antiszemitizmus zsidók nélkül”.³

Gross két történelmi esszéje közül az először 2000-ben lengyelül,⁴ majd egy évvel később angolul⁵ megjelent *Szomszédok* arról szól, hogy – ahogy a szerző fogalmaz a könyv bevezetőjében – „1941-ben egy júliusi napon egy kis kelet-európai városka lakosságának egyik fele lemészárolta a városka lakosságának másik felét – körülbelül 1600 embert, férfiakat, nőket és gyermekeket vegyesen” (*Szomszédok*, 13. oldal).⁶ Jelentős részüket úgy – és Coren súlyos mondata nyilvánvalóan erre utal –, hogy beteretléték őket egy pajtába, majd rájuk gyújtották. A történet különösen sokkoló momentumja, hogy bár ekkorra az orosz megszállókat németek váltották fel az északkeleti lengyel faluban, és a környéken állomásozó német katonák feltehetően tudtak is a tervezett akcióról, de a kegyetlen öldöklés a részvételük nélkül zajlott.⁷ Tehát valóban szomszéd ölte a szomszédot, egyik lengyel állampolgár a másikat, a zsidót. Mindössze egyetlen család sietett az áldozatok segítségére; a gyilkosok elől – hasonlóan a Coren-családhoz – nekik is Nyugatra kellett menekülniük. Ők ma az Egyesült Államokban élnek.

A könyv heves tudományos és politikai vitát váltott ki Lengyelországban, de a tudományos párbe-

* Jan T. GROSS: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*, Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, Max Weber Alapítvány, 2004 és Jan T. GROSS: *Fear. Anti-Semitism in Poland After Auschwitz. An Essay in Historical Interpretation* [Félelem. Antiszemitizmus Lengyelországban. Tanulmány a történelem értelmezéséről] New York, Random House Trade Paperbacks, 2007.

széd átlépte az ország határait is. A lengyelországi tudományos vitát összefoglaló Adam Czarnota alapvetően négyféle álláspontot különböztet meg.⁸ Az elfogadó álláspont képviselői – akik között érdekes módon nem található egyetlen történész sem – visszaigazolják a könyvben kifejtett állításokat, és a jedwabnei bűntényt nem elszigetelt történelmi eseménynek, hanem a holokauszt egyik epizódjának tartják.

A védekezve elfogadó vélemények hangoztatói elismerik mind a tömeggyilkosság tényeit, mind pedig azt, hogy a tettet lengyelek követték el, de bírálják a könyv egyes megállapításait, és úgy vélik, hogy a lengyel–zsidó viszonyt, a háború és a megszállás egész időszakát mélyebben kellett volna elemeznie a szerzőnek. Közéjük tartozik Gross könyvének egyik alapos elemzője, a Columbia Egyetem magyar származású történésze, Deák István.⁹ Deák például osztja Gross megértését azzal kapcsolatban, hogy a zsidók 1939 szeptemberében megmentőiként üdvözölték a szovjeteket. Deák védelmébe veszi Grosst bírálóival szemben abban a vonatkozásban is, hogy leszögezi: Gross nem tesz egyenlőségjelet a jedwabnei lengyelek és valamennyi lengyel viselkedése közé. Ugyanakkor maga is kritikával illeti a szerencsétlen szóhasználatát miatt, mely szerint „a helyi lakosság saját szabad akaratából vett részt az öldöklésben” (120. oldal). A kollektív felelősség ilyen megfogalmazása erőteljesen emlékeztet Daniel Goldhagen 1996-ban megjelent, sokak által vitatott könyve¹⁰ felfogására, amelyben a német népet „Hitler készsége ítéletvégrehajtóinak”, „a gyilkosok különleges fajtájának” nevezte.¹¹ Ez a megközelítés – amelyet Deák joggal tesz kritika tárgyává – nagyon hasonló a The Times publicistájának a bevezetőben említett megengedhetetlen általánosításához. Deák – miközben nem győzi kellően hangsúlyozni Gross érdemeit a lengyel közvéleménynek a nemzeti történelem sötét epizódjaira való ráébresztésében – még egy fontos kritikai észrevételt tesz: a *Szomszédok* nem szolgál kellően meggyőző magyarázattal a szomszédgyilkosságok sajátos okait illetően, amelyek megkülönböztetik azokat a másol – Ausztriában, Litvániában, Ukrajnában és Romániában – is előfordult pogromoktól. Ezzel kapcsolatban felhívja a figyelmet egy érdekes eltérő momentumra a magyar lakosságnak a hazai zsidósággal kapcsolatos magatartását illetően. Ez pedig az, hogy nálunk a magyar hatóságok hajtották végre a gyilkosságokat vagy szolgáltatták ki honfitársaikat az idegen hatalomnak, és ezért kevés lehetősége maradt a népi részvételnek. Azt már a recenzens teszi hozzá, hogy az önkéntesen toborzott magyar nyilasok azért valóban „Hitler készsége ítéletvégrehajtóinak” bizonyultak.

A zártan védekezők a vita súlypontját a zsidók ellen elkövetett tényleges büntettekről azok olyan indítékai felé tolnák el, mint például a társadalom morális összeomlása a háború idején, a közel kétéves szovjet megszállás, a lengyel zsidóknak a szovjet, majd a náci megszállás alatti politikai státusza, az állítólagos náci szerep a büntett véghezvitelében. Ennek az álláspontnak a szószólói szerint Jan Gross túl kevés figyelmet szentel könyvében a két keleti szovjet tagköztársasághoz csatolt Kelet-Lengyelország szovjet megszállása horrorjának (amelyet egy korábbi könyvében¹² éppen Gross mutatott be meggyőzően). Tomasz Strzembosz, a második világháborús lengyel ellenállási mozgalmak elismert történész kutatója például amellet érvel, hogy Kelet-Lengyelország egészében a zsidók aránytalanul nagy számban vettek részt kommunista rendőrségi akciókban és büntettekben.¹³ Ezzel szemben Gross meggyőzően bizonyítja, hogy abban a megyében, amelybe Jedwabne tartozott, a szovjet elnyomó intézkedések elhanyagolhatóak voltak, és a jedwabnei zsidók még ezekben is teljesen ártatlannak bizonyultak.

Végül a nacionalista-keresztény jobboldal számos képviselője teljes mértékben elutasította Gross állításait, mondván: ezeket a büntetteket nem lengyelek, hanem németek követték el.

A politikai álláspontok legalább ennyire polarizáltak. Alexander Kwaśniewski, a Lengyel Köztársaság akkori elnöke és Jerzy Buzek miniszterelnök a jedwabnei polgármesterrel együtt részt vett a mészárlás hatvanadik évfordulóján tartott megemlékezésen, amelyet jedwabnieiek egy csoportja, élükön a helyi pappal, hangos zenével igyekezett megzavarni.¹⁴ Az elutasítók közé tartozott Lech Walesa, a Szolidaritás egykori vezetője, volt államfő, Nobel-békedíjas, aki egyszerűen középszerű írónak titulálta Grosst, olyan zsidónak, aki pénzt akar keresni, valamint a jedwabnei képviselő-testület, amely felmentette tisztségéből a megemlékezésen részt vevő polgármestert.

Már a *Szomszédok*ban jelezte Gross, hogy a zsidók lengyelek általi gyilkolásának Auschwitz sem vetett véget. Az eredetileg 2006-ban megjelent következő könyv, a *Félelem* éppen ezt a második világháború utáni erőszakos antiszemitizmust tárgyalja. Előbb az 1945. augusztusi krakkói, majd mindegyiknél a negyvenhárom – illetve a környéken történt gyilkosságokkal együtt mintegy nyolcvan – zsidó áldozatot követelő, 1946. július 4-i kielcei pogromot és annak lehetséges okait. Egyes becslések szerint már a háború vége és a kielcei vérfürdő között is több száz hazatért zsidót öltek meg lengyel polgártársaik, sokat közülük a vasutakon elharapódzott kegyetlen gyilkolások során. Maga Gross az 1945–

46-os évek zsidó áldozatainak számát ezerötszázra becsüli, ami közelít a Jedwabnéban megöltek számához. Mindennek eredményeként 1947-re már mintegy kétszázezer zsidó emigrált.¹⁵

A szerző feltehetően okult a *Szomszédokkal* kapcsolatban – mint láttuk, Deák István által is – megfogalmazott kritikából, és az események leírását követően a munka nagyobb részét a reakciók, illetve a lehetséges indokok tárgyalásának szenteli. Ami a kielcei véres események közvetlen előzményeit illeti: egy elcsavargott, de hamar megkerült lengyel gyerek – feltehetően szülei haragjától való félelmében – azt találta ki, hogy fogva tartották egy olyan ház (nem létező) pincéjében, amelyben a koncentrációs táborból hazatért, hajlékuktól időközben honfitársaik által megfosztott zsidók laktak. A városban futótűzként terjedt a hír, hogy a zsidók rituális gyilkosságra készültek. A feldühödött tömeg megrohmozta az épületet és megölte a lakók többségét, de a megszárlás kiterjedt a város más, zsidók lakta házaira is. A gyilkosságokban egy helyi üzem több száz munkása mellett részt vettek a rend helyreállítására a helyszínre küldött rendőrök is. A könyv egyik talán legszomorúbb története szerint három lengyel, köztük egy szolgálton kívüli rendőr összegyűjtött néhány általuk ismert zsidó embert a saját környékükről, köztük egy fiatalasszonyt karon ülő csecsemőjével, és egy találomra megállított teherautóval a városon kívüli erdőbe vitték őket, ahol végeztek velük. A fiatal anya megölését követően gyermekét közvetlen közletről fejbeltették, a gyilkos rendőr vallomása szerint azért, mert úgyis sírt halott anyja után. A teherautó vezetőjével tudatták a fuvar célját, aki azt némi ellenszolgáltatás fejében vállalta.¹⁶

A pogrom korabeli fogadtatása mind a kormányzati szervek, mind a pártok és a katolikus egyház részéről meglehetősen ellentmondásos volt. Különösen a kommunista párt és a katolikus egyház reakciói, illetve azok hiánya tükrözte az antiszemita támogatók elvesztésétől való félelmet. A kommunisták tervezték ugyan egy elítélő tartalmú nyilatkozat kibocsátását, de a heves munkástiltakozások hatására elálltak attól (egyedül Łódź városában tizenhatezer munkás sztrájkolt, követelve a tervezett memorandum visszavonását). Ehelyett a párt az események okait kereste, s azt a zsidóság nem eléggé produktív életmódjában vélte megtalálni. A katolikus egyház pedig hosszú időn keresztül hallgatott a pogromról, majd későbbi megnyilvánulásaiban a zsidóságnak a kommunizmushoz és a cionizmushoz való vonzódását jelölte meg az erőszak okaként. Kétségtelen, hogy Grossnak az egyházzal szembeni, egyébként jogos kritikája ezúttal sem nélkülözi az általánosítást, könyvének nyelvezete pedig még a *Szomszédok-*

kénál is offenzívabb. Egy helyen például egyenesen „a lengyel püspöki kar többségének teológiai kanibalizmusáról” beszél Kielce kapcsán. Ugyanakkor pozitív példaként említi a częstochowai püspök bátor kiállítását, amelyben a rituális gyilkosságokkal kapcsolatos minden állítást hazugságnak nevez.

Nyilván a sokszor provokatív stílus jó ürügyet szolgáltatott a jobboldali kritikusoknak, hogy a könyv lengyelországi megjelenése után – ha lehet – még szenvedélyesebb támadásokat intézzenek a szerző ellen, nyilván alapvetően a munka tartalma miatt.¹⁷ Még ennél is szomorúbb, hogy a könyv lengyel kiadásának megjelenésekor hivatalban lévő Kaczyński-kormány pártjai 2007 tavaszán – részben Gross megbüntetésének hátsó szándékával – megszavazták a szélsőséges Lengyel Családok Ligájának azt a törvényjavaslatát, amelynek értelmében három évig terjedő szabadságvesztéssel büntetendő az a személy, aki „a lengyel nemzetet nyilvánosan megrágalmazza kommunista vagy náci büntetékben való részvétellel, azok szervezésével vagy az azokért való felelősséggel”. A könyvbemutató napján elindított büntetőeljárást a Kaczyński-kormány bukása után megszüntették.¹⁸

A könyv Judeokommunizmus című utolsó előtti és a következtetéseket tartalmazó utolsó fejezete annak az okait keresi, hogy a lengyel lakosság elég tekintélyes része miért fordult szembe a holokauszt borzalmaival túlélő lengyelországi zsidósággal, olyannyira, hogy nemcsak az országból, hanem az élők sorából is ki akarta üldözni őket.

A judeokommunizmus mítosza az erőszakos antiszemizmust azzal próbálja magyarázni és egyben igazolni, hogy a kommunizmust a zsidósághoz köti, és a zsidókkal szembeni pogromokat – mint amilyen a kielcei is volt – a jogos antikommunizmus megnyilvánulásának tekinti. Gross meggyőző érvekkel cáfolja, hogy ez a xenofób tartalmú teória magyarázhatná akár a háború előtti, akár az azt követő antiszemizmust. Az 1930-ból származó adatok alapján a több mint hárommillió lengyelországi zsidó közül csak mintegy hétezer-hétezeröttszáz vallotta magát kommunistának, és ők még az alacsony számú kommunista szavazónak is csak egynegyedét tették ki. Vagyis nemcsak az állítható, hogy a zsidók messze túlnyomó többsége nem volt kommunista, de a kommunista szavazóknak is csak kis része volt zsidó (*Fear*, 199–200. oldal). Ráadásul közvetlenül a háború kezdete előtt, 1938-ban a szovjetek által befolyásolt Komintern feloszlatta a lengyel kommunista pártot, vezetői nagy részét a Gulagra küldték, és a háború alatt Sztálin – azzal az érveléssel, hogy a „zsidók rossz katonák” – kerülte a zsidók behívását a hadseregbe, tehát a megszálló szovjet katonák

között is alig voltak zsidók. Ezek az adatok nehezen teszik elfogadhatóvá azokat az érveket, amelyek a háború alatti és utáni antiszemitizmust a lengyel zsidók kommunista voltával indokolják.

Az más kérdés, érvel Gross – mint láttuk, Deák István egyetértésével –, hogy a háborút követően a nácizmustól és saját honfitársaik erőszakától megmenekült zsidók az új lengyel állam támogatóivá váltak. Ez önmagában még nem tette őket kommunistává, mint ahogy ezt a háború utáni adatok is igazolják: a lengyel kommunista párt tagjainak száma az 1944. júliusi húszezerről 1945 decemberére már kétszázharmincötezerre, 1947 elejére pedig félmillió fölé, ötszázötvenötezerre nőtt, de közülük a zsidók száma 1946 végén négyezer, és még 1947 májusában is csak hétezer volt (*Fear*, 221–222. oldal). Ahogy erre Gross rámutat, bizonyos vezető pozíciókban a zsidók számaránya a háború után ennél magasabb volt. Például bizonyos becslések szerint a központi biztonsági szolgálat vezetői között mintegy harminc százaléknyi zsidó volt (*Fear*, 298. oldal), de ez az arány a kommunista párt vissza-visszatérő antiszemita tisztogatási kampányai nyomán jelentősen csökkent, egészen addig, amíg 1968-ra gyakorlatilag nemcsak a szolgálatoknál, de az országban sem maradt zsidó. Ennek ellenére – és ez fényesen igazolja a „zsidók nélküli antiszemitizmus” említett jelenségét – egy 2004-ben lefolytatott országos közvélemény-kutatás eredménye szerint a válaszolók negyven százaléka még mindig úgy gondolta, hogy az országot a zsidók irányítják.¹⁹

Amennyire meggyőző Gross érvelése azt illetően, hogy a judeokommunizmus nem magyarázza meg a zsidók elleni antiszemita agressziót az Auschwitz utáni Lengyelországban, annyira kevéssé az a szerző spekulációja a lehetséges valódi okokról. Magyarázatai inkább lélektaniak, mint társadalmi természetűek, ami egy társadalomtörténész esetében inkább a tanácstalanság jele. A Gross által legfontosabbnak tartott indok – és ez magyarázza a könyv címét is – a magukat a háború alatti viselkedésük miatt bűnösnek érző lengyelek egzisztenciális félelme a holokausztot túlélő zsidók társadalmi szerepének és tulajdonának visszaszerzésétől. A háború alatti erőszak magyarázataként ehhez Gross hozzáteszi, hogy azok a súlyos bűnök, amelyeket egyes lengyelek saját honfitársaikkal szemben elkövettek, nem történhetek volna meg a náci megszállás nélkül. De Jan Karski nyomán már ehhez a magyarázathoz is hozzáteszi, hogy ugyanakkor létezett egy „hallgatóságos megállapodás” („*genuine agreement*”) a megszállók és a megszállott lengyelek egy jelentős része között arról, hogy a zsidók megölése megengedett.²⁰ Ez is hozzájárulhatott ahhoz a jelenséghez, amelyet

Gross – Jane Goodall²¹ nyomán – „pszeudo” vagy „kulturális fajmeghatározásnak” („*pseudo- or cultural speciation*”) nevez. Ennek a csimpánzoknál megfigyelt magatartásnak a sajátossága, hogy tanúsítója az ellenfelére mint egy másik faj képviselőjére tekint, ahogy tette azt sok lengyel zsidó szomszédjaival (*Fear*, 254. oldal). Gross szerint az is csökkentette a gyilkos lengyelek gátlásait, hogy ellentétben a francia, holland vagy akár a magyar lakossággal, ők kezdetől fogva tudtak a zsidók németek általi kiirtásáról, sőt sok esetben szemtanúi is voltak annak.

Még bizonytalanabb Gross, amikor a háború utáni pogromok okait kell magyarázni. Egyik fontos indokként említi a lakosság körében nagy tekintéllyel rendelkező katolikus egyház beszédes hallgatását Kielce után, valamint a háború utáni lengyel kormányok következetes tartózkodását a szomszédok által elkönfiskált zsidó tulajdon visszajuttatásától. Gross bizonytalanságát a valódi okokat illetően jól tükrözi Primo Levi egyik történetének felidézése, amelyben a SS-tiszt az Auschwitz okát, miértjért firtató kérdésre a „nincs miért” („*kein warum*”) választ adja. Nekünk magyaroknak pedig Örkény István klasszikus egypercese, az *In memoriam dr. K. H. G.*²² juthat eszünkbe, amelyben a lódögnek gödröt ásó K. H. G.²³ Hölderlin, Heine, Schiller és Rilke nevét emlegeti német őrének, mire az paprikavörös lesz és lelövi.

JEGYZETEK

1. „Two Waves of Immigration, Poles Apart. My Great-Grandfather Didn't Leave His Home in the Hope of Finding a Better Life – Just a Life.” (Az emigráció két hulláma, kivéve a lengyeleket. A dédnagyapám nem egy jobb élet, csak az élet reményében hagyta el a hazáját.) http://www.timesonline.co.uk/tol/comment/columnists/giles_coren/article4399669.ece.
2. Ebben a tekintetben teljesen osztom a tekintélyes Economist augusztus 14-i szerkesztőségi írásának a lap-társsal szemben megfogalmazott kritikáját. *Unacceptable Prejudice* [Elfogadhatatlan előítélet] http://www.economist.com/daily/columns/europeview/displaystory.cfm?story_id=11918619.
3. Paul LENDVAI: *Anti-Semitism Without Jews. Communist Eastern Europe*, Garden City, Doubleday, 1971. Idézi Gross a *Fear* 4. fejezetének 24. lábjegyzetében, 284.
4. Jan T. GROSS: *Sąsiedzi. Historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny, Fundacja Pogranicze, 2000.
5. *Neighbors. The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland*, Princeton, Princeton University Press, 2001.

6. A hivatkozott oldalszámok a magyar kiadásra vonatkoznak.
7. Gross magyar kritikusa, Tischler János szerint a lengyel szomszédok a németek „biztatására” rendezték a véres pogromot. Lásd TISCHLER János: *Ki a vámpír? A Félelem a Visztula mentén*. Magyar Narancs, 2008. március 6. A Nemzeti Emlékezet Intézetének a jedwabnei bűntény hivatalos vizsgálatáról kiadott jelentése szintén kijelenti, hogy a gaztettért a náciak is felelősek, mert ők „sugallták” azt. Idézi Adam CZARNOTA: *Az amnéziás lengyelek. Jan Thomas Gross lengyel fogadtatása* (191. oldal).
8. Adam CZARNOTA: *The Polish Community of Amnesia. The Polish Discussion on Jan Thomas Gross*, East Central Europe 2002/1–2. Magyar nyelven megjelent a *Szomszédok* magyar kiadásának utószavaként.
9. István DEÁK: *Heroes and Victims*, New York Review of Books, 31 May 2001.
10. Daniel Jonah GOLDHAGEN: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York, Knopf, 1996.
11. Deák abban is igazolva látja a felfogás hasonlóságát, hogy a Goldhagen könyvének címében szereplő „kész-séges ítéletvégrehajtók” („willing executioners”) kifejezés megjelenik Gross könyve angol nyelvű kiadásának 120. oldalán.
12. Jan T. GROSS: *Revolution from Abroad. The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton, Princeton University Press, 1988.
13. Tomasz STRZEMBOSZ: *Collaboration Passed Over in Silence*, Rzeczpospolita, 27 January 2001, in Antony POLONSKY – Joanna B. MICHLIC: *The Neighbours Respond. The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2004, 220–236.
14. Kwaśniewski államfő beszédét a megemlékezésen lásd: *Address by President of Poland Aleksander Kwaśniewski at the Ceremonies in Jedwabne Marking the Sixtieth Anniversary of the Jedwabne Tragedy on 10 July 2001*, in POLONSKY–MICHLIC: *I. m.*, 130–132. Buzek miniszterelnök már korábban külön nyilatkozatot adott ki Jedwabne ügyében. Lásd *Living in Truth. Special Statement by Prime Minister Jerzy Buzek regarding the Slaughter of Jews in Jedwabne in 1941, April 2001*, in *Uo.*, 125.
15. Mint említettem, az utolsó nagy emigrációs hullám az 1968-as kommunista antiszemita kampány hatása volt, amikor Gross is új hazát választott.
16. Ez a tragikus eset bizonyos elemeiben emlékeztet Cseres Tibor *Hideg napok* című regényének arra a jelenetére, amikor az 1942 januárjában Újvidék utcáin járőröző csendőrök parancsnoka megállít egy teherautót, és megkéri a sofőrt, hogy egy szerb nevű, de zsidónak gondolt nőt és egy kisfiút vigyen le a Duna-parti strandra, ahol akkor már javában folytak a kivégzések (Budapest, Magvető, 1965², 196–197). A parancsnok – egyike a regény néhány valódi néven említett szereplőjének – az a Képiró Sándor volt, akit először 1944-ben elítéltek, majd felmentettek. Hasonló történetet ismertetett Sajti Enikő történész a per egyik tanúvallomása alapján a Klub Rádió Kontra című műsorában 2007. február 1-jén. Eszerint Képiró körülbelül ötven foglyot küldött egy megállított teherautóval a kivégzőhelyül szolgáló strandra. Cseres Tibor feltehetően ismerte a periratokat, és részben azokat is felhasználta a regény írásakor. Képirót 1946-ban valószínűleg az 1944-es deportálásokban való közreműködéséért ugyan ismét elítélték, de akkor már nem tartózkodott Magyarországon, ráadásul azóta az ítéletnek is nyoma veszett; vagyis az egykori csendőrtiszt, aki feltehetően el nem évülő háborús bűncselekményeket követett el, soha egyetlen napot nem töltött börtönben, jelenleg Budapesten él. Levéltári források arra utalnak, hogy Cseres Tibor a regény írásakor ismer-te az 1946-os per – később elveszett – iratait. PI Archívum F-815 NOT Feketehalmy-Czeidner Ferenc és tsai elleni per. Megjelent Kovács András: *Hideg napok*, Budapest, Magvető, 1967, 22.
17. Ezeket részletesen tárgyalja Tischler: *I. m.* Ezek közül a legdurvább Janusz Kurtykának, a Nemzeti Emlékezet Intézete (IPN) elnökének kritikája, aki egy interjúban tudománytalan, szélsőségesen tendenció-zus áltörténésznek, a történetírás vámpírjának nevezte Grosst.
18. Lásd TISCHLER: *I. m.*
19. Lásd a Wprost című népszerű hetilap 2004. január 18-i számában megjelent jelentést. Idézi Gross: *Fear*, 199.
20. Lásd Jan KARSKI: *The Jewish Problem in Poland Under the Occupation*, Mowia Wiecki, November 1992, 2–9. Ismerteti Gross: *Fear*, 176–178.
21. Jane GOODALL – Philip BERMAN: *Reason for Hope. A Spiritual Journey*, New York, Warner Books, 1999.
22. ÖRKÉNY István: *Egyperces novellák*, Budapest, Magvető, 1977⁴, 73.
23. K. Havas Géza zsidó származású újságíró, kritikus.